

ДА ПЫТАННЯ МАТЫВАВАНАСЦІ БЕЛАРУСКІХ І АНГЛІЙСКІХ АРНІТОНІМАЎ

У артыкуле разглядаюцца пытанні матываванасці на прыкладзе арнітонімаў беларускай і англійскай моў. Паколькі аб'ектам даследавання з'яўляецца матывацыя найменняў, то акцэнтавацца ўвага на сутнасці паняцця “матываванасць слова” і падкрэсліваецца, што працэс матывацыі заўсёды звязаны з выбарам матывацыйнай прыметы. З улікам характару матывацыйнай прыметы вылучаюцца ў беларускай і англійскай мовах сем груп назваў, якія ўзыходзяць да адной і той жа прыметы, што ляжыць у аснове называння той ці іншай птушкі.

Уводзіны

Сучасная матывалогія, гарманічна аб'ядноўваючы ў сабе ўсе актуальныя падыходы да вывучэння моўных з'яў, накіравана на выяўленне вытлумачальнасці, матываванасці сувязі гучання і значэння слова з улікам сведчанняў моўнай свядомасці носьбітаў той ці іншай мовы. Гэта ж тычыцца і тэрміназнаўства.

Тэрміназнаўства, абслугоўваючы навуку і тэхніку, павінна адпавядаць сучаснаму ўзроўню іх развіцця. Таму тэрміналогія як асобы разрад лексікі і тэрмін як асобая разнавіднасць слова ці словазлучэння даўно з'яўляюцца аб'ектам навуковага даследавання, паколькі без вырашэння праблем і пытанняў, звязаных з тэрміналогіяй, не можа на сённяшні дзень абыйсціся ні адна лінгвістычная тэорыя, калі яна імкнецца адлюстроўваць сучасны стан развітых літаратурных моў. У сучасных літаратурных мовах тэрміналагічная лексіка стала неад'емнай часткай лексічнай сістэмы. Гэта адлюстроўваюць, у прыватнасці, тлумачальныя і перакладныя слоўнікі.

Як вядома, тэрмін павінен адпавядаць пэўным патрабаванням: павінен быць адназначным, стылістычна і экспрэсіўна нейтральным, незалежным ад кантэксту і г.д. У некаторых аўтараў сустракаюцца выказванні і адносна такой прыметы тэрмінаў, як матываванасць.

На прыкладах арнітонімаў беларускай і англійскай моў мы і паспрабуем разгледзець пытанні, звязаныя з праблемай матываванасці арнітонімаў.

Асноўная частка

Лексіка-тэматычная група, а таксама лексіка-семантычная група “арнітонімы” ў кожнай мове фарміравалася паступова з спрадвечных і іншамоўных эле-

ментаў. І тыя і другія абазначэнні могуць быць выражаны як адным словам, так і словазлучэннем.

За час існавання рэгулярных арніталагічных даследаванняў сярэдзіны XVIII ст. і да нашых дзён, напрыклад, рускія арнітолагі (таксама і беларускія) выкарыстоўваюць для абазначэння аб'ектаў сваіх даследаванняў лацінскія, рускія і беларускія літаратурныя і мясцовыя дыялектныя назвы птушак. Шэраг назваў вельмі зменены ўплывам прастамоўя, дыялектаў. Такія змененыя назвы, згубіўшы свой сапраўдны сэнс, існуюць сёння толькі як коды, спалучэнні літар, якія умоўна абазначаюць той ці іншы від птушак. Не толькі біёлагі, а і іншыя спецыялісты ўлічваюць гэтыя назвы па асацыяцыі іх, як правіла, са знешнім выглядам птушкі. Аднак назвы птушак, што ўзніклі ў мове ў глыбокай старажытнасці, з'яўляюцца важным элементам культуры народа і нясуць у сабе інфармацыю пра характэрныя асаблівасці кожнага віда. Гэта інфармацыя захоўваецца ў свядомасці людзей на працягу доўгага часу і садзейнічае ўтварэнню неабходных асацыятыўных сувязей паміж назвай і тыповымі рысамі біялогіі птушкі. На жаль, змешчаная ў назвах птушак інфармацыя ў наш час амаль страчана.

Арнітонімы – абавязковая падсістэма тэрміналогіі любой мовы, пры гэтым многія з назваў птушак уваходзяць у актыўную частку лексікі. З'яўляючыся намінатыўнымі адзінкамі, арнітонімы знаходзяцца ў парадыгматычных і сінтагматычных адносінах паміж сабою і з астатнімі словамі мовы.

Значэнне арнітоніма, як і значэнне любога слова, гэта элемент структуры знакавай сітуацыі, які забяспечвае асацыятыўную сувязь плана выражэння лексічнай адзінкі з яе дэнататам і яе паняццем. Несупадзенне названых элементаў (частковае або поўнае), якое назіраецца нават у роднасных мовах, стварае цяжкасці пры апісанні, супастаўленні, перакладзе арнітонімаў. Адрозненні паміж мовамі могуць тычыцца ўсіх трох кампанентаў слова – яго дэнатата, аб'ёма і характару паняцця (у прыватнасці, ступені яго абстрагавання) і яго экспанента. Прычым усё гэта суправаджаецца іншымі, як уласна лінгвістычнымі, так і экстралінгвістычнымі момантамі – розніцай у складзе відаў птушак на тэрыторыі краін, мовы якіх вывучаюцца і супастаўляюцца; разыходжаннем у колькасці назваў адной і той жа птушкі, у ступені яе ментальнай актуальнасці для гаворачых на гэтых мовах.

Цікава прасачыць, што ляжыць у аснове называння той ці іншай птушкі ў розных мовах, як блізкіх, так і не вельмі блізкіх. У выніку ж параўнання арнітонімаў можна заўважыць, што часта розныя прыметы былі накладзены ў час называння носьбітамі розных моў.

У нашай мове, напрыклад, пачулі, як птушка спявае, і далі назву за голас; другую ўбачалі і далі назву за крылы і хахалок; за трэцяй назіралі і далі назву паводле нейкай дзейнасці (функцыі) ці месца пражывання.

А ў другой мове можа быць усё наадварот: могуць даць назву, напрыклад, за знешні выгляд, а не за голас, як у нашай мове. А калі ўлічыць, што і чуюць, і бачаць, і назіраюць усе па-свойму, то можна зразумець, што разыходжаннем у мовах няма межаў.

Напрыклад, слова “варона”, напэўна, існуе для перадачы колеру птушкі – “вараны”, “чорны”, а англійскае слова “crow” – гукапераймальнае (па-англійску “craak”, “caw” абазначае “карка”).

Снягір атрымаў такую назву за тое, што прылятае да нас тады, калі паяўляецца снег. У Англіі ж ён называецца “бычы зяблік” або “буйны зяблік” – “bullfinch”. Па іншай тэрміналогіі, снягір называецца “ружовым зяблікам”.

Чачотцы, насупраць, носьбіты беларускай мовы далі імя за голас, а носьбіты англійскай мовы – за знешні выгляд. Англійская назва “redpoll” (“чырвоная макушка”, “чырвонагаловік”, “чырвоная шапачка”) недвухсэнсоўна намякае на афарбоўку апярэння. І сапраўды, гэтая маленькая птушачка па велічыні нагадвае вераб’я і ў цэлым на яго падобная, але адрозніваецца ад яго малінава-чырвонай шапачкай і грудкай.

Не здзіўляе і той факт, што англійская сінца называецца “tit”, таму што менавіта на гэты гук, на думку стваральнікаў слова, падобны яе голас, а не на “сінь”, як мы прывыклі лічыць.

На фоне такой блытаніны падобныя назвы тым больш здзіўляюць тады, калі носьбіты розных моў заўважлі ў птушцы адно і тое ж, што і легла ў аснову стварэння арнітоніма.

Так здарылася, напрыклад, з сітаўкай (пліскай). У беларускай мове пліска – невялікая птушка атрада вераб’іных з доўгім і вузкім хвостом. Англійская назва гэтай птушкі – “wagtail” – абазначае ўзмах, вілянне ці ківок (“хвосцік, які ківае”).

Як бачым, праблема матываванасці – адна з вельмі цікавых і даволі складаных праблем як наогул у лінгвістыцы, так і ў арнітаніміі.

Праблема матываванасці знака абмяркоўвалася яшчэ ў антычнасці, аднак найбольш ясна і экспліцытна яна была, як вядома, выкладзена Ф. дэ Сасюрам. “Не існуе моў, дзе няма нічога матываванага, аднак немагчыма сабе ўявіць і такую мову, у якой матывавана было б усё. Паміж гэтымі дзвюма крайнімі кропкамі – найменшай арганізаванасцю і найменшай адвольнасцю – можна знайсці ўсе прамежавыя выпадкі. Ва ўсіх мовах маюцца дваякага роду элементы – цалкам адвольныя і адносна матываваныя, – аднак у даволі розных прапорцыях, і гэту асаблівасць моў можна выкарыстоўваць пры іх класіфікацыі” [1, с. 165]. Даследчыкі Ул.Р. Гак, В.І. Блінова, А.М. Ціханаў і іншыя сыходзяцца ў тым, што матываваных слоў значна больш, чым нематываваных. Гэтым і вызначаецца перш за усё важнасць і актуальнасць словаўтваральнай матывацыі. Матываванасць – цэнтральнае паняцце сінхроннага словаўтварэння, паколькі асноўным прадметам вывучэння ў сінхронным словаўтварэнні з’яўляюцца матываваныя словы.

Матываванасць слова – гэта абумоўленасць яго значэння значэннем іншага слова, ад якога яно ўтворана. Пад матываванасцю ў матывалогіі разумеюцца структурна-семантычныя ўласцівасці слова, што дазваляюць усвядоміць узаемаабумоўленасць сувязі значэння (семемы) і гучання (лексемы) слова на аснове суадноснасці яго з моўнай ці пазамоўнай рэчаіснасцю.

У апошнія дзесяцігоддзі інтэнсіўнае развіццё атрымала супастаўляльная матывалогія, аб’ект аналізу якой складае з’ява матывацыі слоў у розных мовах ці дыялектах.

Супастаўляльная матывалогія разумеецца як навука, якая вывучае лексічную сістэму дзвюх ці больш моў (або форм адной мовы) з пункту погляду матываванасці метадам супастаўлення іх. Супастаўляльная матывалогія нараўне з рашэннем спецыфічных пытанняў самога супастаўляльнага метаду ўключае ўсю праблематыку апісальнай матывалогіі канкрэтнай мовы. Супастаўленне адной мовы з іншымі мовамі з’яўляецца найбольш перспектыўным метадам выяўлення характэрных рыс і тэндэнцый семантычнай структуры мовы. Таму ў супастаўляльных даследаваннях нельга абмяжоўвацца толькі выяўленнем разыходжанняў, аднолькава важна і апісанне агульнага, таго, што супадае. Пры гэтым вельмі важным з’яўляецца высвятленне характару і ўдзельнай вагі спецыфічнага і агульнага.

Зыходзячы з разумення моўнай карціны свету як уяўлення чалавека аб рэальнай рэчаіснасці, захаванага ў адзінках мовы, мэтазгодна вывучаць гэты моўны феномен з пазіцыі дэталёвага глыбокага аналізу асобных элементаў, з якіх складаецца тая ці іншая лінгвістычная тэорыя (у нашым выпадку – тэорыя матывацыі).

Працэс матывацыі заўсёды звязаны з выбарам матывавальнай прыметы (МП), якая служыць падставой намінацыі новага прадмета, і з замацаваннем гэтай прыметы ў свядомасці намінатара пры дапамозе мовы. МП захоўваецца ў сэнсавай структуры слова як вынік матывацыі новага моўнага выражэння. У матывалогіі адметную прымету, абраную носьбітамі мовы для наймення, называюць намінацыйнай прыметай. Намінацыйная прымета – прымета абазначаемага, якая легла ў аснову яго намінацыі, якая выражаецца ў слове або непасрэдна, або апасродкавана, асацыятыўна.

Матывавальныя прыметы могуць адлюстроўваць як істотныя, так і менш істотныя ўласцівасці прадметаў (параўн., напрыклад, МП, што ўказвае на прыналежнасць птушкі да пэўнага роду, віду, сямейства). Гэта залежыць ад рада фактараў – ад вопыту інфарманта, які матывуе лексічную адзінку, яго сацыяльнай прыналежнасці, узросту, але галоўнае – ад таго, якую ўласцівасць рэаліі інфармант лічыць найбольш важнай для характарызуемай лексічнай адзінкі. У залежнасці ад характару МП у арніталагічнай лексіцы беларускай і англійскай моў можна вылучыць іаступныя групы:

Паводле голасу (гукапераймання) птушкі.

Беларускія арнітонімы: *бугай* – начная балотная птушка сямейства чапляў, празваная так за тое, што вясной самец яе, апусціўшы дзюбу ў ваду, утварае вельмі тучныя гукі, падобныя да рову бугая; *перасмешка* – птушка сямейства валасянак атрада вераб’іных (песня – у асноўным перайманне галасоў іншых птушак); *сплюшка* – дробная сава. Шлюбныя галасы – меланхалічныя свісты “спл-ю-ю, спл-ю-ю, спл-ю-ю” чуваць у першай дэкадзе мая.

Англійскія арнітонімы: *chat* – пеўчыя птушкі, якія атрымалі сваю назву за рэзкія крыкі, што нагадваюць балбатню, мармытанне; *godwit* (голас “godwit”). Птушка названа так за свае свісцячыя гукі; *thrush* – утворана ад дзеяслова “to throat”, што абазначае “выдаваць гартанныя гукі”.

Паводле месцазнаходжання (жыхарства) птушкі.

Беларускія арнітонімы: *дзёрбнік* (жыве пераважна на дзерне). Месца пражывання: вярховыя балоты, узлескі хвойных і мяшаных лясоў. Асноўная частка гнездавой папуляцыі прыстасавана да буйных вярховых балот з рэдкімі сфагнавымі саснякамі; *пустальга* – мяркуюць, што назва паходзіць ад слова “пусты”, бо гэтая птушка жыве ў пустынных месцах; *чаротніца* – птушка, якая жыве на зарослых чаротам і трыснягом вадаёмах.

Англійскія арнітонімы: *reed-warbler* (жыве ў камышах). Гняздзіца чарацянка на вадаёмах, якія акружаныя трыснягом, кустоўем або высакатраўем. Глыбокае, чашападобнае гняздо звіваецца ў трыснягу; *sea-swallow* (ластаўка). Насяляе марскія ўзбярэжжы; *woodcock* – утворана пры дапамозе двух слоў, якія абазначаюць “wood” – лес і “cock” – самец.

Паводле спосабу харчавання птушкі.

Беларускія арнітонімы: *змеяед* – аноўныя кармавыя аб’екты – паўзуны (часцей звычайная гадзюка), часам паядае жаб, дробных грызуноў; *канаплянка* корміцца насеннем траў, рэдзкі, радысу, канпель (адсюль назва); *мышалоў* – птушка харчуецца мышамі.

Англійскія арнітонімы: *nutcracker* – утворана ад слоў “nut” – арэх і “cracker” – раскальваць; птушка харчуецца арэхамі; *peafowl* (харчуецца гарохам). *Паўлін*: харчуецца зярнятамі хлебных злакаў, насеннем, пладамі і вегетатыўнымі часткамі дзікіх раслін; *honey-eater* (есць мёд). Харчуюцца мёдасосы нектарам, пылком, насякомымі. Некаторыя віды ядуць садавіну і ягады.

Паводле афарбоўкі апярэння птушкі.

Беларускія арнітонімы: *арлан-белахвост* – самая буйная з драпежных птушак. Афарбоўка цела бурая, галава больш светлая, кароткі, злёгка клінападобны хвост чыста белы; *бусел* – лічыцца, што гэта назва звязана з рускім прыметнікам “бусы” – шэры; *сіваваронка* – памерам з голуба. Агульная афарбоўка зеленавата-блакітная з яркім адлівам. На крылах і хвасце ёсць цёмна-сінія ўчасткі. Афарбоўка маладых птушак бледнаватая.

Англійскія арнітонімы: *goldfinch* – утворана ад “gold” – залацісты, “finch” – дробная птушка; *greenfinch* – зяблік (берасцянка) з яркім жоўта-зялёным брушкам і аліўкава-зялёным апярэннем; *redstart* (чырвоны хвост). Названая так за колер хваста. Хвост, грудка, чэрава і бакі іржаўчата-чырвонага колеру.

Паводле знешняга выгляду птушкі.

Беларускія арнітонімы: *каралёк* – птушка атрымала такую назву за свой венчык з даўгаватых пер’яў на галаве; *крыжадзюб* – утворана пры дапамозе злучэння двух слоў: “крыж” і “дзюба”. Птушка мае загнутую перакрываваную на канцы дзюбу; *шылахвостка* – качка вызначаецца доўгай шыяй і вострым, шылападобным хвостом, які добра прыкметны на значнай адлегласці.

Англійскія арнітонімы: *barbet* (з барадой). Добра развітыя шчацінкі пад дзюбай. Гэтыя шчацінкі ўтвараюць пад дзюбай птушкі надабенства рэдкай барады, за што ўсё сямейства і атрымала сваю назву; *bullhead* – слова складаецца з двух назоўнікаў: “bull” – бык, буйвал; “head” – галава. Летняе апярэнне галавы дарослай птушкі нагадвае быка; *goldeneye* (залатое вока). Мае прыметныя белыя плямы насупраць вачэй.

Паводле падабенства функцыі (дзеяння), манеры паводзін птушкі.

Беларускія арнітонімы: *глушэц* – у час спеваў нічога не чуе (адсюль назва); *нырэц* – вадаплаўная птушка сямейства качыных, якая здабывае сабе корм, ныраючы пад ваду; *перавозчык* – птушка сямейства сяўцоў з шаравата-бурай спінкай і белым брушкам (пералятае са свістам з берага на бераг над самай вадой).

Англійскія арнітонімы: *harrier* – утворана ад “harry”, што азначае “рабіць напад”, спустошваць. Птушка разарае гнёзды іншых птушак; *rook* (ашукваць, махляваць). Выкопвае лічынак і чарвякоў на незасяяных палях, а таксама можа выцягваць саджанцы і маладыя парасткі бульбы: *skimmer* (дзюбай баразніць ваду). Робячы павольныя і бяспумныя ўзмахі крыламі, слізгае над самай паверхняй вады, час ад часу пагружае на цэлыя хвіліны ніжнюю палавінку дзюбы і баразніць такім чынам ваду.

Паводле пэўнай уласцівасці птушкі і асацыяцыі.

Да гэтай групы можна аднесці арнітонімы, што звязаны непасрэдна з уласцівасцю птушкі, напрыклад:

беларуск. *глушэц* – ад прыметніка “глухі”. Названа так у сувязі з тым, што птушка пры такаванні як бы глухне, а таксама ў сувязі з асацыяцыяй.

англ. – *lovebird* (закаханыя птушкі). Птушкі прыметныя прыгожым апярэннем, і, мяркуючы па знешнім выглядзе, пары любяць сядзець блізка адно да аднаго. Сцвярджаюць, што ў выпадку смерці адной птушкі другая будзе тужыць і таксама памрэ, нявернае.

Сюды адносім арнітонімы, звязаныя асацыятыўнымі і іншымі сувязямі паміж птушкай і чалавекам, напрыклад:

беларуск. – *чарнец* – птушка сямейства качыных. Названа так у сувязі з тым, што мае агульную афарбоўку чорнага колеру (паводле колеру і асацыяцыі);
англ. – *ovenbird* – птушка будзе ў дажджлівы сезон вялікае гняздо, падобнае на печ (паводле знешняга выгляду і асацыяцыі).

У арнітаніміі знаходзім шмат тэрмінаў, у аснове якіх ляжаць аб'ектыўныя прыметы матывацыі (колер, знешні выгляд, функцыя і інш.) і разам з тым абавязкова прысутнічае асацыяцыя.

Пад аб'ектыўнымі прыметамі прынята разумець такія, якія ўспрымаюцца органамі пачуццяў чалавека, пад суб'ектыўнымі – тыя, якія ўяўляюць сабой вынік абстрактнага абагульнення гэтых прымет у свядомасці чалавека.

Заклучэнне

Аналізуючы арнітонімы ў беларускай і англійскай мовах, нельга не заўважыць, што арніталагічная лексіка беларускай мовы прыкладна ў аднолькавай меры прадстаўлена матывавальнымі прыметамі, звязанымі з гукападражаннем і знешнім выглядам птушкі. У англійскай жа тэрміналогіі арнітонімы характарызуюцца наяўнасцю матывавальнай прыметы, звязанай са знешнім выглядам; значна менш у параўнанні з беларускай мовай арнітонімаў, матывавальная прымета якіх звязана з голасам птушкі.

На аснове аналізу беларускіх і англійскіх арнітонімаў можна зрабіць вывад аб тым, што дамінантнай рысай беларускіх арнітонімаў з'яўляецца наяўнасць матывавальных прымет, звязаных з голасам і знешнім выглядам птушкі, а ў якасці адметнай рысы арніталагічнай лексікі англійскай мовы можна назваць матывавальную прымету, якая ўказвае на знешні выгляд птушкі.

Аднак, нягледзячы на некаторыя адрозненні ў выбары матывавальнай прыметы для называння птушкі, у цэлым матывавальныя прыметы ў беларускай і англійскай мовах характарызуюцца агульнасцю.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. *Де Соссюр, Ф.* Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр // Труды по языкознанию. – М., 1977. – 297 с.